

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ВРАХУВАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У СИСТЕМНОМУ АНАЛІЗІ ТА МОДЕЛЮВАННІ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

Оболенцев В.Ф.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail : hortisa71@gmail.com
ORCID 0000-0001-8360-8959*

Оболенцев В.Ф. Прикладні аспекти врахування принципу верховенства права у системному аналізі та моделюванні системи держави України

Верховенство права є фундаментальним принципом правової сфери, ствердження якого у державних інституціях демократичних країн стало визначним досягненням людства.

Верховенство права – це панування права в суспільстві, що передбачає його різноаспектне втілення у нормотворчу та правозастосовчу діяльність. Відповідно до цієї концепції право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори (норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством). Всі ці елементи права об'єднуються ідеєю справедливості, яка значною мірою реалізована в Конституції України.

Втім, до цього часу цей принцип ще не отримав належного нормативного закріплення та офіційного тлумачення, а дискусії щодо нього тривають.

Мета статті – встановити особливості реалізації принципу верховенства права на сучасному етапі. Завдання статті – дослідити особливості реалізації принципу верховенства права при застосуванні у правовій сфері інформаційно-аналітичних технологій системотехніки.

У статті відповідно до досвіду використання інформаційно-аналітичних технологій у правовій сфері окреслюються особливості реалізації принципу верховенства права у системному аналізі та моделюванні системи держави України. Принцип верховенства права має враховуватися у такому моделюванні як «керуюча обставина», відповідно до якої відбувається функціонування системи держави України.

Наші напрацювання дають підстави стверджувати, що інформаційно-аналітичні технології системотехніки є перспективним методологічним підґрунтям досліджень у сфері державного будівництва. Принцип верховенства права є наріжним каменем розбудови правової демократичної держави України. При тому має місце тенденція відходу науковців від отождолення принципу верховенства права з верховенством формальних правових приписів.

Ключові слова: верховенство права; система держави Україна; системний підхід.

Obolentsev V.F. Applied aspects of accounting the principle of the rule of law in system analysis and simulation of the state system of Ukraine

The rule of law is a fundamental principle of the legal sphere. Its assertion in the state institutions of democratic countries is an outstanding achievement of mankind. The implementation of this principle is the basis of civil society and civil liberties.

The rule of law is the supremacy of law in society. The rule of law provides for its implementation in law-making and law enforcement activities. The manifestation of the rule of law is that the law is not limited to legislation as one of its forms, but also includes other social regulators (norms of morality, traditions, customs, etc., which are legitimized by society). All these elements of law are united by a quality that corresponds to ideology of justice – the idea of law, which is largely implemented in the Constitution of Ukraine.

The first problem for the implementation of the principle of law in Ukraine is that this principle has not yet received the proper normative consolidation and official interpretation. The second problem is its extension to socio-economic rights and social benefits. The third problem is the insufficient level of legality in our state.

The aim of the paper is to establish the peculiarities of implementation of the principle of the rule of law at the present stage of development of scientific and technological progress. The task of the paper is to investigate the peculiarities of implementation of the rule of law in the application of information and analytical technologies of system engineering in the legal sphere.

In accordance with the experience of using information-analytical technologies of system engineering in the legal sphere, the paper outlines the peculiarities of implementation of the principle of the rule of law in the system analysis and modeling of the state system of Ukraine. The principle of the rule of law must be taken into account in such modeling as “governing circumstance”. That is the resource according to which the state system of Ukraine functions.

Our preliminary works give grounds to assert that information and analytical technologies of systems engineering are also a promising methodological tool for studying the principles of state building. The principle of the rule of law is the cornerstone of building a democratic state governed by the rule of law in Ukraine. Three years ago, scholars moved away from identifying the rule of law with the law-creating instruments.

Key words: rule of law; system of the state of Ukraine; system approach.

Постановка проблеми. Верховенство права є фундаментальним принципом правової сфери, ствердження якого у державних інституціях демократичних країн визнається визначним досягненням людства. Його обґрунтовано вважають легітимуючим політичним ідеалом, що формує теоретичні засоби і практичну складову систем правового регулювання відповідно до загальноновизнаних гуманітарних цінностей та критеріїв соціальної ефективності [1, с. 40]. Відтак належне методичне забезпечення цього базового елементу державотворення має принципове значення для української державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана категорія постійно стає предметом уваги науковців.

Різні аспекти проблематики верховенства права висвітлювали, зокрема, відомі дослідники-конституціоналісти М. Козюбра [2], П. Рабінович [3], В. Лемак [4] та інші.

Історію формування доктрини верховенства права у своїй дисертаційній роботі дослідив Головатий С.П. [5]. У теоретичному аспекті автор доводить, що структуру та юридичний зміст принципу верховенства права неможливо досягнути і визначити, якщо в основу не покласти ті обов'язкові та засадничі елементи широкої доктрини цього явища, які є *condition sine qua non* його адекватного сприйняття, розуміння і тлумачення. До таких, на думку науковця, належать: 1) доктрина природних прав людини; 2) доктрина суспільного договору в рамках ліберального юридичного вчення; 3) власне доктрина верховенства права — від Алберта Дайсі до сучасного її тлумачення західною доктриною права [5, с. 7].

Узагальнюючи вітчизняну конституційну реальність, В. Лемак окреслює декілька загроз верховенству права в Україні. Першою загрозою він вважає те, що цей принцип ще не отримав належного нормативного закріплення та офіційного тлумачення. Друга загроза - його поширення на соціально-економічні права і, врешті, на соціальні пільги. Третя загроза принципу верховенства права полягає у недостатньому рівні законності, зокрема конституційної законності в нашій державі [4, с. 44-50].

Ґрунтовну характеристику особливостей реалізації принципу верховенства права у реаліях українського сьогодення надав О. В. Петришин. Він вважає, що нині відбувається поглиблення усталеного для вітчизняного правознавства принципу законності шляхом адаптації до його змісту фундаментальних правових чинників — конституційних норм та принципів Основного Закону, міжнародних стандартів прав і свобод людини. З іншого боку, має місце визнання необхідності використання окрім потенціалу не тільки закону, але й інших правових джерел. На думку автора, до цього спонукають оновлені галузеві кодекси, діяльність вітчизняних та міжнародних судових органів, активізація в Україні методологічних правничих пошуків. Вказане покликане насамперед розширити межі соціально-культурного простору правового регулювання і уможливити, зокрема, функціонування мирових суддів та суду присяжних як специфічних інститутів судочинства. Також йдеться про особливий статус судової влади як професійного та колегіального арбітра з питань права, уповноваженого приймати остаточні правові рішення насамперед щодо захисту прав і свобод людини. Відтак верховенство права має стати певним стандартом не лише законодавчої діяльності, але й для ухвалення судових рішень, засвідчуючи неупередженість правосуддя й намагання суддів забезпечити справедливість.

Змістовне ж тлумачення принципу верховенства права на думку О.В. Петришина зумовлює потребу зміни акцентів й у тематиці правових досліджень. Право має розглядатися як продукт суспільства, насам-

перед взаємовідносин між соціалізованими індивідами, які набувають загальної значущості зі всіма її публічно-владними атрибутами. Для цього зміст поняття права треба поширювати за межі «наказу держави» у виді сукупності правових норм в напрямку врахування певних ненормативних (діяльнісних) аспектів, які є необхідними складовими правопорядку [6, с. 6].

Вважаємо, що є підстави погодитися з усіма вказаними аргументами, наведеними О. В. Петришиним щодо особливостей реалізації принципу верховенства права в умовах сучасного етапу розбудови української державності. Втім, маємо звернути окрему увагу на останній аргумент з цього переліку. На наш погляд принципово, що в умовах інформаційного суспільства досягнення науково-технічного прогресу не тільки суттєво змінюють комунікаційно-аналітичні засоби державного функціонування, але й спонукають до переосмислення традиційних засад цієї сфери.

Мета та завдання. Відтак метою статті ми визначили встановлення особливостей реалізації принципу верховенства права на сучасному етапі. Завдання статті – дослідити особливості врахування принципу верховенства права при застосуванні інформаційно-аналітичних технологій системотехніки у правовій сфері.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні аспекти реалізації принципу верховенства права й до цього часу є предметом дискусій фахівців. І зараз в юридичній літературі можна зустріти розмаїття змістовних акцентів у розумінні цього складного явища — ідеологічних, політичних, юридичних, соціальних та інших [6, с. 24].

На думку М. Козюбри верховенство права передбачає, по-перше, законність, засновану на визнанні та беззастережному прийнятті найвищої цінності людини, її забезпеченні від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб, тобто законність, яка у вітчизняній літературі досить часто іменується правозаконністю [2, с. 6].

З точки зору П. Рабіновича «... як особливий соціальний феномен верховенство права - це взаємозумовлене існування і взаємоузгоджена реалізація основоположних прав та обов'язків (тобто природних соціальних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства» [3, с. 22].

В. Лемак вказує, що верховенство права необхідно пов'язувати не тільки і не стільки з вимогами до змісту законів, а й насамперед з процедурами їх прийняття [4, с. 46].

За результатами узагальнення цих та інших тверджень фахівців нам вбачається обґрунтованою позиція М. Козюбри про те, що «... надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якимось універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. У понятті верховенства права переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд... Усе це робить цю категорію досить динамічною, що не дає змоги втиснути її в рамки будь-якої юридичної дефініції» [2, с. 7].

Втім, в окресленому питанні ми підтримуємо точку зору О. Петришина про те, що наразі в межах загальнотеоретичної правової дисципліни принцип верховенства права доцільно розглядати принаймні у двох аспектах. У широкому значенні - як принцип правової організації державної влади в суспільстві, так би мовити, у сенсі «верховенства права над державою». Саме так цей принцип тлумачиться за межами континентальної моделі правової держави за посередництвом англійської конструкції верховенства (панування) права («Rule of law»). Як результат англійське «верховенство права» за основним своїм змістом може отожднюватися з широким колом загальних питань державно-правового устрою: конституціоналізму, федералізму, поділу влади, громадянських прав, судового захисту, судової системи, кримінального судочинства, адміністративного права тощо [6, с. 24].

Нам вбачаються обґрунтованим й другий аспект розуміння верховенства права, запропонований О. Петришиним. Йдеться про так би мовити «вузьке розуміння» досліджуваної категорії, а саме у контексті співвідношення права й закону в системі регулювання суспільних відносин, їх ролі та місця в забезпеченні правопорядку, тобто у сенсі «верховенства права над законом».

Окремо маємо звернути увагу на особливості практичної реалізації принципу верховенства права у вітчизняних реаліях.

Передусім йдеться про факт нормативної визначеності принципу верховенства права нормами статті 8 Конституції нашої держави. Тут стверджується, що «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується».

Наведене розкривається правовою позицією Конституційного Суду України. Згідно неї верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права передбачає його втілення у правотворчу та правозастосовчу діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають стверджувати ідеї соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. При тому одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості – ідеї права, яка значною мірою реалізована в Конституції України [7].

Але фахівці звертають увагу на неймовірні складнощі (суперечності, деформації і відкати) в процесі утвердження принципів верховенства права у правовій сфері України [2, с. 8]. Зокрема, йдеться про брутальний конституційний нігілізм практично усіх структур влади (а особливо її верхніх ешелонів), що обумовив величезний розрив між юридичною конституцією, тобто її офіційним текстом, і фактично існуючою конституційною реальністю [2, с. 6].

Вказана ситуація є суттєвим викликом для української державності. На нашу ж думку, теоретичне обґрунтування заходів утвердження верховенства права має орієнтуватися на сучасні інформаційно-аналітичні технології системотехніки.

Раніше нами вже було здійснено системний аналіз системи держави Україна [8]. Його методологічним підґрунтям стала діалектика, яка стверджує взаємопов'язаність об'єктів Всесвіту в об'єктивно існуючій ієрархії природних та штучних систем. Системність тут вважається формою існування матерії, а простір, час, рух, структурованість – приватними аспектами системності [9, с. 12].

Системне ж представлення об'єкта – системи держави Україна у цьому дослідженні передбачало:

1. виявлення елементного складу, що породжує досліджувані властивості системи;
2. побудову термінологічного простору у вигляді набору первинних понять (сигнатур), пов'язаних із досліджуваними властивостями системи;
3. виявлення системоутворюючих відносин між елементами одного рівня системи та відносин між ієрархічними рівнями системи;
4. встановлення емерджентної (системоутворюючої) властивості системи, яке перетворює сукупність окремих компонентів на систему;
5. побудову комплексної кваліметричної моделі властивостей якості системи [9, с. 21].

У своїх напрацюваннях ми відштовхувалися від визначення системи, що відповідно до окресленої проблематики на наш погляд є найбільш конструктивним: «Система – це сукупність взаємозалежних елементів, що утворюють єдине ціле і мають єдине призначення або мету» [10, с. 84].

Держава Україна є штучною системою (створеною людьми) Тож її суб'єктивною метою мають бути образи бажаного майбутнього (стану системи або результатів функціонування) [11, с. 38]. Відповідно до цього метою системи держави України нами було визначено права і свободи людини, оскільки саме вони відповідно до статті 3 Конституції України визначають зміст і *спрямованість* діяльності держави.

Цей досвід системного аналізу та моделювання системи держави Україна [8] підтвердив тезу П. Рабінювича про доцільність дослідження верховенства права разом з правовою державою [3, с. 19]. І у процесі цього пошуку постало питання про співвідношення прав та свобод людини як мети системи держави Україна, права як функціоналу регулювання суспільних відносин та принципу верховенства права як засадничого елементу системно-державної діяльності. Вирішено воно було таким чином.

Про права та свободи людини як мету системи держави Україна вказано раніше. Цей підхід і було реалізовано у моделюванні.

Що ж до так званої «керуючої опції» (тобто функціоналу, який керує системою) задля досягнення цієї мети, то нами був реалізовано такий варіант.

З одного боку, стаття 6 Конституції України «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України». Тож для системи держави України були всі підстави і Конституцію, і закони України визнати формальною «керуючою обставиною» [8].

З іншого ж боку, узагальнення різноманітних поглядів за цією тематикою дає підстави стверджувати про відхід науковців від отождолення принципу верховенства закону з верховенством усіх нормативних актів. Вважаємо обґрунтованою точку зору О. Петришина про те, що «... верховенство права має передбачати необхідність та можливість виходу за межі формальної законності, інакше питання про верховенство права позбавляється будь-якого самостійного сенсу і будь-які держави, зокрема й найгірші форми авторитаризму, автоматично будуть вважатися правовими, такими, що застосовують принцип верховенства права» [6, с. 27].

Відтак і принцип верховенства права має бути визнаний «керуючою обставиною» системи держави Україна і належним чином відображатися у моделюванні цього системного об'єкту.

На додаток маємо вказати, що у нашому дослідженні відмінність між правом як інструментом нормативного регулювання та принципом верховенства права як засадничою категорією системно-державного функціонування більш наочно виявилась при проведенні нами системного аналізу та моделювання системи Конституції України у нотації IDEF0 [12]. За правилами моделювання у цій нотації ми теж мали визначити опцію «керуюча обставина». Вочевидь нею безпідставно було вказувати «право» чи «норми права» оскільки сама Конституція і є поєднанням правових норм. Тож, відповідно до статті 8 Конституції України керуючою обставиною системи Конституції України нами було обрано саме принцип верховенства права [12].

Висновки. Відповідно до викладеного можемо окреслити декілька принципових обставин.

По-перше. Інформаційно-аналітичні технології системотехніки є перспективним методологічним засобом дослідження засад державного будівництва.

По-друге. Принцип верховенства права є одним з орієнтирів розбудови правової демократичної держави Україна і тому має враховуватись у системному аналізі та моделюванні систем вітчизняної правової сфери.

По-третє. У моделюванні системи держави Україна згаданий принцип має вказуватись в якості так званої «керуючої обставини» - ресурсу, відповідно до якого здійснюється функціонування системи.

Список використаних джерел:

1. Хаустова М. Г. Верховенство права – як основоположний принцип правової системи України в умовах модернізації. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. м. Харків, 15 трав. 2018 р. Харків, 2018. С. 40–45. <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/14953>
2. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3 . С. 6-18. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/cdownload/pravoukr/pravoukr_2010_3/ С. 11.
3. Рабінович П. Верховенство права як соціальний феномен. *Право України*. 2010. № 3 . С. 19-23. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/cdownload/pravoukr/pravoukr_2010_3/
4. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози. *Право України*. 2010. № 3 . С. 44-51. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/cdownload/pravoukr/pravoukr_2010_3/
5. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук. К., 2009. 44 с.
6. Петришин О. Верховенство права в системі регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3 . С. 24-35. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/cdownload/pravoukr/pravoukr_2010_3/
7. Конституційний суд України <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>
8. Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу системи держави України : монографія. Харків : Право, 2018. 98 с.
9. Лямець В. І. Системний аналіз. Вступний курс / 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : ХНУРЕ, 2004. 408 с.
10. Методы исследований и организация экспериментов / под ред. проф. К. П. Власова. Харьков : Гуманит. Центр, 2002. 256 с.
11. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посіб. / 2-ге вид. Харків : ФОП Тимченко, 2005. 291 с.
12. Оболенцев В. Ф., Гуца О.М., Єрьоменко В.В. Досвід цифрового моделювання системи Конституції України у нотації IDEF0. *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2020_2_4.